

алами МК виявлено свйше 70 (больше всего в бассейне р. Иквы – Дубенский, Млиновский районы, где известны месторождения высококачественного кремня).

Ключевые слова: Западная Вольнь, межановицкая культура, городоцько-здовбицкая культура, стжижовская культура.

Okhrymenko H.V., Sklyarenko N.V. Mezanovitska culture in Western Volhyn

The article is sanctified to one of epi cord cultures of Volhyn – mezanovitska (MC), which belongs to the middle period of bronze. She is divided into four phases: protomeznovitska, early mezanovitska, classic, late. A natural habitat of her distribution is a loess area of Western Volhyn (from Western Bug to river Horyn). In this area she in parallel coexisted with the monuments of gorodotsko-zdovbytska culture. Points with materials of MC it is educed over 70 (most in a pool Ikva – Dubensky, Mlinovsky districts, where the deposits of high-quality flint are known).

Key words: Western Volhyn, mezanovitska culture, gorodotsko-zdovbytska culture, stzizovska culture.

Подано до друку: 24.08.2014 р.

УДК 351:904(477.6)

С.І. КАЧАЛО

**Прикордонна роль давньоруських пам'яток
в басейні Сіверського Дінця**

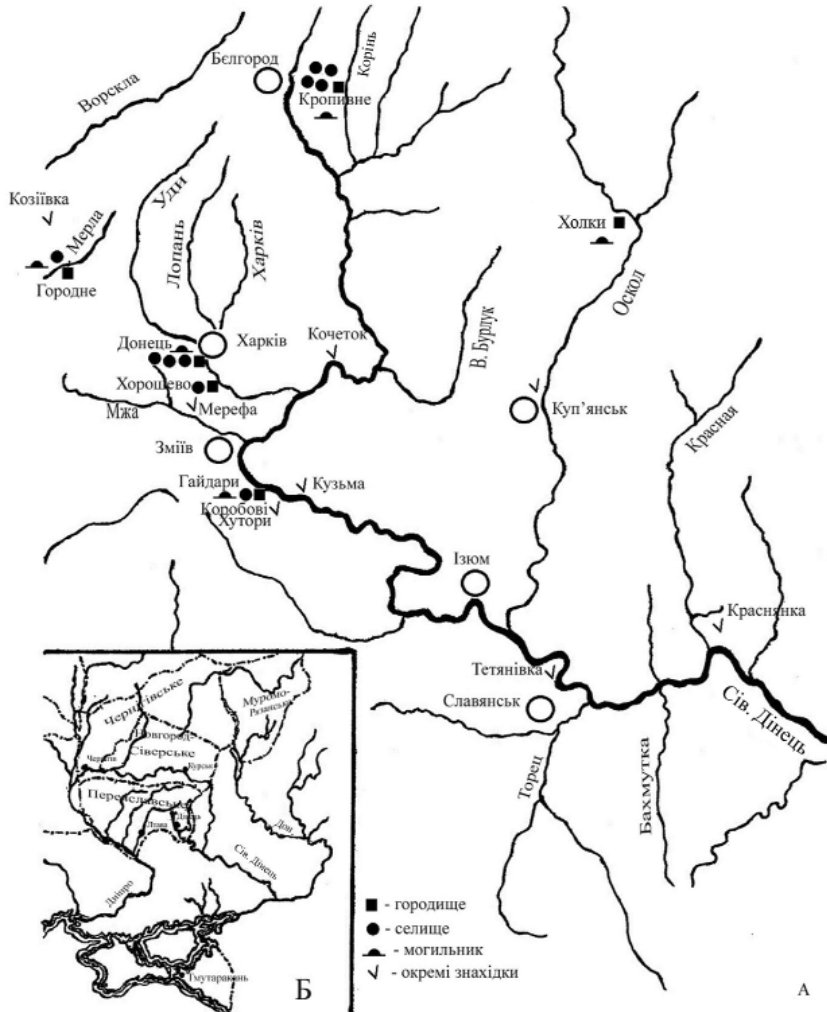
У статті розглянуто ряд пам'яток у басейні Сіверського Дінця, які в епоху Київської Русі розташовувалися на прикордонні з кочовими племенами. Окремо описуються поселення, їхня господарська, ремісничка діяльності, а також характер укріплення. Виокремлюються особливі пам'ятки Чернігівського та Переяславського князівств, які відіграли стратегічну роль в обороні прикордонних територій давньоруської держави.

Ключові слова: пам'ятки, Київська Русь, кочівники, Сіверський Донець.

Однією з найбільш яскравих сторінок нашого минулого стала історія Київської Русі, в якій кориняться наша державність, культура та ментальність. Цей відрізок часу є значним підґрунтям нашої історичної та сучасної свідомості.

Частина території басейну Сіверського Дінця входила до теренів давньоруської держави і була її південно-східною окраїною на межі із кочівниками. Можливо, саме цей факт робив неперспективним дослідження даної території. Але деякі укріплені городища вказують на стратегічний характер їх існування на кордоні держави Київська Русь. У зв'язку з тим, що дана територія майже не досліджувалася, ми не отримали узагальнених праць з даної теми. Все це показує безумовну важливість та актуальність обраної теми даного дослідження.

За останні два десятиліття давньоруським пам'яткам приділялося недостатньо уваги. Але можна відмітити міжнародну експедицію 1993 р. на чолі з В.К. Михеевим і О.Г. Дяченком [4], яка провела дослідження на території Гайдарівського комплексу. Археологічні матеріали дозволили датувати пам'ятку XII – серединою XIII ст. [4, с. 145–159]. Незважаючи на те, що Донецьке городище



Карта давньоруських пам'яток X - XIII ст.
в басейні Сіверського Дінця

доволі добре вивчене, останні роботи у 2003 р. [8, с. 41–44] провів фахівець із ХНУ ім. В.Н. Каразіна В.В. Скирда, який докладно описав територію пам'ятки і будівлі його мешканців, також звернув увагу на їх господарську діяльність.

Досліджували пам'ятки киеворуського періоду у верхній течії басейну Сіверського Дінця. На території Російської Федерації А.З. Вінніков і О.Ю. Кудрявцева [1] описали городище Холок. На підставі аналізу кераміки вони віднесли пам'ятку до двох періодів існування, а також описали господарчу та ремісничу діяльність місцевих жителів. У 1995 та 2003 р. міжнародна археологічна експедиція здійснила охоронні роботи на території посаду м. Кропивне [2], де в ході стаціонарних робіт було зроблено висновки про його розвинений ремісничий центр та потужно укріплену територію.

Найбільш дослідженим із представлених вище пам'яток є добре укріплене Донецьке городище (Харківський район, правий берег р. Уди), яке датується XII–XIII ст. [11, с. 18]. Саме тут тоді вже літописне місто Донець у 1186 р. прийняло і вберегло новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича, який втік із половецького полону [7].

Це городище існувало разом із трьома селищами, що прилягали до нього із заходу [8, с. 297–298] і, звичайно, відіграли неабияку роль у розвитку місцевого населення, яке почало заселятися ще в роменські часи. Про це свідчить керамічний матеріал, знайдений на території пам'ятки. Місто Донець разом із селищем розвивалися, насамперед, як великий ремісничий багатогалузевий центр. Доказом цього стали рештки та матеріали металургійного, гончарного, злотницького, ливарного виробництва. Тут дуже якісно обробляли камінь (у т.ч. коштовний) і кістку. А залишки повсякденного життя вказують на розвиток землеробства, скотарства та риболовлі [3, с. 17–19]. Торгівля місцевого населення йшла з Півднем, Середнім Подніпров'ям і кочовим світом [3, с. 19]. У цілісності місто Донець із селищами існувало відносно довго, та в середині XIII ст. [9, с. 14–15] зазнало агресії ззовні. Багато хто вважав, що після навали кочівників місто разом із селищами було повністю знищене. Але знахідка празького гроша періоду правління Венцеслава III [9, с. 24] та стратиграфія поховання розвіяли таку версію і дали можливість припустити, що поселення продовжило своє існування аж до кінця XIII – початку XIV ст. [10, с. 45–48].

Нижче за течією р. Уди від попередньо згаданого м. Донець розташовується Хорошівське городище (Харківський район). На сьогодні пам'ятка є майже втраченою. На даний час вона наполовину забудована, а частина узвишся біля підніжжя самого городища зруйнована кар'єром.

Хорошівське поселення мало вигідне географічне положення. Завдяки природнім умовам дана пам'ятка з усіх боків була гарно захищена. Матеріали знярядь праці [12, с. 20–24], знайдені під час розкопок, дали всі підстави вважати жителів даного поселення не лише вправними воїнами, але і гарними скотарями, землеробами, ремісниками. Та на превеликий жаль, через руйнівний стан пам'ятки вона не може бути досконало дослідженою. Але основні матері-

али, здобуті під час розкопок, стали доказом стратегічного розташування городища на межі із кочівниками.

Досить унікальною (єдиною одношаровою) пам'яткою епохи Київської Русі можна назвати поселення Гайдари («Змієве городище»), яке знаходиться на правому березі р. Сіверський Донець, на південь від м. Зміїв (Харківська обл.). В структурі пам'ятки виділяється фортеця, неукріплене селище-супутник, яке прилягає до неї, і ґрунтовий могильник. Гайдари є однією із найменш досліджених пам'яток археології.

Можна припустити, що городище Гайдари було крайнім поселенням на південно-східному рубежі давньоруської держави. А далі на південь простягалися безмежні ворожі простори – половецькі степи. Б.А. Шрамко висунув думку щодо межі південних кордонів слов'янських поселень, яка проходила нижче сучасного м. Змійова, приблизно поблизу місця впадіння в р. Сіверський Донець її притоки р. Бішкін [8, с. 296]. Та доки це є тільки припущенням, і городище Гайдари все ще залишається крайнім прикордонним сторожовим пунктом.

Відносно рельєфу місцевості – із західного та східного боків городище мало природний захист. Давньоруська фортеця мала форму вузького трикутника. Північно-східна сторона острогу несла чіткі сліди чотирьох підрізок схилу (ескарпів). З напільного боку городище захищало невеликий вал і рів. А там, де схил мису більш-менш пологий, було посилено двома невисокими валами і трьома ровами, щоб перешкодити шлях штурмуючим [4, с. 146]. Така посилена обороноздатність пам'ятки нашоухує на думку про велику небезпеку з боку кочівників. Існувала велика ймовірність знищення укріплення. Переконала в цьому стратиграфія культурного шару, яка виявила давній культурний підзолистий шар під насипом піску [4, с. 148], що був взятий із зруйнованого валу. Таким чином, обивателі даного укріплення велику увагу приділяли своїй тактиці оборони. Ймовірно, попереднє знищення городища дало підстави задуматися воїнам стосовно досконалішої форми оборони. Потужний захист і майже відсутність культурного шару на городищі нашоухують на думку про виключно сторожовий характер укріплення. Можливо, тут перебували лише військові сторожі, які жили поблизу й змінювали один одного на варті. У разі будь-якої загрози вони мали сповіщати ближній сторожовий пункт, яким, можливо, було Хорошівське городище. Дані дослідження дають підстави вважати «Змієве городище» сторожовим пунктом на кордоні Переяславського князівства. Мета його полягала в перешкоджанні проникненню кочівників на шляху до Київської Русі. Дане поселення [3, с. 22], як і Донецьке городище, продовжило своє існування після татаро-монгольської навали.

На високому правому березі р. Корінь (притока р. Сіверський Донець) розташовується багатшарова пам'ятка Кропивне (Білгородська обл.), датована XII–XIII ст. У структурі поселення виділяється дитинець, окольне місто,

4 відкритих селища та ґрунтовий могильник [2]. Природні географічні умови захистили дитинець, відокремивши його улоговиною від окольного міста. А з напільного боку його захищали оборонні укріплення у вигляді валу і рову. Обивателі даної пам'ятки виготовляли знаряддя праці із заліза і бронзи, вмлі виплавляли прикраси, обробляли кістку та камінь. Місцеве населення вело торгівельні зв'язки з Подніпров'ям, Кавказом, Візантією та Західною Європою [2], про що свідчать знайдені під час розкопок речі. Даний комплекс був густо заселений і розбудований. А також можна припустити, що місто Кропивне населяло грамотне письмєнне населення. Знахідка на посаді залізного писала [2] доводить це припущення.

Остання відома давньоруська пам'ятка в басейні Сівєрського Дінця – городище **Холки**, розташоване на високому крейдяному мисі правого берегу р. Оскол (Білгородська обл.), датована XII–XIII ст. [4, с. 14]. Укріплення городища вражає своєю міцністю. З напільного боку його захищають вали і рови. В XII ст. городище Холки відіграло неабияку роль у захисті території Київської Русі. Російська дослідниця С.О. Плетньова припустила, що саме дане укріплення стало місцем зустрічі князів Ігоря та Всеволода, перед тим як вони пішли на половців [6]. Різноманітні знахідки на поселенні свідчать про ремісничу діяльність обивателів. На даній території вмлі обробляли дерево [1, с. 62], кістку [1, с. 65], виготовляли ювелірні прикраси [1, с. 62]. Але не займалися землеробством і тваринництвом [1, с. 67]. Напевно, була загроза життю та господарству поза межами городища. Навіть ґрунтовий могильник [1, с. 67] розташовувався у середині укріплення. Керамічний матеріал, зібраний під час досліджень, сповістив про два періоди заселення городища з незначною перервою. Перший період – домонгольський – XI – початок XIII ст., до якого відносилося ґрунтове поховання. І другий період – друга половина XIII–XIV ст. Обивателі даної пам'ятки носили не лише характерні риси давньоруського населення, але і спостерігався вплив на культуру і побут алаано-болгар [1, с. 67]. Це не дивно, адже жителі західних поселень Хазарського каганату могло асимілюватися зі слов'янами. На прикордонні це частий факт. А торгові зв'язки сусідніх народів могли залишити відбиток у культурі та побуті. У даному випадку простежується вплив салтівської культури.

Перелічені пам'ятки епохи Київської Русі є безумовно цікавими для дослідників, адже їхнє розташування є важливим на межі із кочівницьким світом. Поселення в басейні Сівєрського Дінця входили до Чернігівського та Переяславського князівств (див. рис. 1). Відповідно, в кожному князівстві були свої стратегічні сторожові пункти, ремісничі центри та літописні міста.

Саме такими стратегічними оборонними укріпленнями, на нашу думку, стали Гайдари в Переяславському князівстві та Холки в Чернігівській землі. Доказом прикордонних форпостів стали їхні укріплення та характер поселення. Жителі городища Холки взагалі не виходили із укріплення, вони навіть не

займалися тваринництвом і землеробством, навіть могильник розташовувався на теренах захищеного городища. Гайдарівські військові все краще укріплювали форпост. Малий культурний шар на території даного поселення говорить про виключно військове сторожове поселення, де несли службу й охороняли кордон.

Низка інших давньоруських пам'яток відіграла неабияку роль як у розвитку, так і в обороні Київської Русі. Жителі поселень займалися землеробством, тваринництвом, полюванням, риболовством, різними видами ремесел. Донецьке городище мало статус літописного міста. Велася торгівля із внутрішнім і зовнішнім світами. Майже всі поселення епохи Київської Русі загинули у результаті великої пожежі, яка була спричинена татарами-монголами. Та з плином часу життя тут продовжувалося аж до початку XIV ст. Можливо, руському населенню було дозволено співіснувати з татарами-монголами.

Незважаючи на те, що пам'ятки на згаданій території мало цікавлять сучасних дослідників, дана тема має всі перспективи подальшого вивчення. Адже існуючі поселення забезпечили не тільки міжетнічне спілкування русичів із мешканцями великого степу, але й стали міждержавними прикордонними форпостами. Таким чином, перспективи нових досліджень на даній території можуть і повинні бути.

Джерела та література

1. Винников А. З., Кудрявцева Е. Ю. Городище Холки на юго-восточной окраине древнерусского государства. / А. З. Винников, Е. Ю. Кудрявцева // Вопросы истории славян. Археология. Этнография : Сб. науч. трудов. Вып. 12. – Воронеж : Издательство Воронежского государственного университета, 1998. – С. 50–71.
2. Дьяченко А. Г. Городище Крапивное – город-крепость на юго-восточном пограничье Руси / А. Г. Дьяченко // Матеріальна та духовна культура Південної Русі. Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару, присвяченого 100-літтю від дня народження В. Й. Довженка ; (Чернігів – Шестовиця, 16–19 липня 2009 р.) – К. ; Чернігів, 2012. – С. 102–105.
3. Дьяченко А. Г. Славянские памятники VIII – середины XIII вв. в бассейне Северского Донца : автореф. дис. ... канд. ист. Наук : 07.00.06. – Археология / Александр Григорьевич Дьяченко. – М., 1983. – 23 с.
4. Дьяченко А. Г., Михеев В. К. Древнерусский археологический комплекс XII–XIII вв. у с. Гайдары (Змеев курган) / А. Г. Дьяченко, В. К. Михеев // Хазарский альманах. – К. ; Х. ; М., 2004. – Т. 2. – С. 145–160.
5. Нові дослідження на Донецькому городищі : Матеріали V Міжнародної наукової конференції, присвяченої 350-річчю Харкова і 200-річчю Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна [«Проблеми історії та археології України»], (Харків, 4–6 листопада 2004 р.) / Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. – Х. : НМЦ «СД», 2004. – 128 с.
6. Плетнева С. Заметки археолога о маршруте князя Игоря / С. Плетнева // Наука и жизнь, 1986, №9. – С. 44–46; Скирда В. В., Зайцев Б. П., Пармонов А. Ф. Из глубины веков – к истории города Харкова / Скирда В. В., Зайцев Б. П., Пармонов А. Ф. – Х. : Рейдер, 2004. – 80 с.
7. Поляное собрание русских летописей, изданное по Высочайшему повелению Императорской Археологической Коммиссией. Том второй. Ипатьевская летопись ; Издание второе. – СПб. : Типография М. А. Александрова, 1908.
8. Шрамко Б. А. Древности Северского Донца / Борис Андреевич Шрамко. – Х. : Харьковский госуниверситет им. А. М. Горького, 1962. – 402 с.

9. Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции Харьковского государственного университета в 1959 г. – X., 1960. – 47 с. // Приватний архів Колоди В.В.
10. Шрамко Б. А. Отчет о работе скифо-славянской экспедиции Харьковского госуниверситета в 1960 году. Харьков, 1961. – 48 с. (особистий архів Колоди В.В.)
11. Шрамко Б. А. Отчет о разведках и раскопках Археологической экспедиции Харьковского государственного университета им. А. М. Горького в 1957. – X., 1958. – 20 с. // Приватний архів Колоди В.В.
12. Шрамко Б. А. Отчет об археологических исследованиях Скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1983 году в Полтавской и Харьковской областях. – X., 1984. – 24 с. // Приватний архів Колоди В.В.

Качало С. И. Приграничная роль древнерусских памятников в бассейне Северского Донца

В статье рассмотрено ряд памятников в бассейне Северского Донца, которые в эпоху Киевской Руси располагались на пограничье с кочевыми племенами. Отдельно описываются поселения, их хозяйственная, ремесленная деятельность, а также характерность укреплений. Выделяются особые памятники Черниговского и Переяславского княжеств, которые отыграли стратегическую роль в обороне приграничных территорий древнерусского государства.

Ключові слова: памятники, Киевская Русь, кочевники, Северский Донец.

Kachalo S. Border role of ancient monuments in the basin of the Siversky Donets river

The article considers a number of attractions in the basin of the Siversky Donets river, which were located on the border with nomadic tribes in times of Kievan Rus'. Separately the article describes settlements, their economic, craft activities, as well as the specificity of the fortifications. The special attractions of Chernihiv and Pereyaslav principalities are highlighted in the article, which played a strategic role in the defense of the border area of ancient Rus'.

Ключові слова: cultural heritage sites, Kyiv Rus, nomads, Siverskiy Donets

Подано до друку: 02.09.2014 р.

УДК 039(47).17

О.Є. ОСАДЧИЙ

**Городища округи Путивля
першої половини XVII ст.**

Стаття присвячена результатам археологічних досліджень у м. Путивль та його найближчій округі. У ході розвідок було виявлено та досліджено ряд городищ, що за своїм розташуванням та особливостям планування можуть бути пов'язані з часом перебування Путивля під владою Речі Посполитої у Смутний час.

Ключові слова: Путивль, Московська держава, Річ Посполита, городище.

Наприкінці XVI ст. Путивль був одним із ключових форпостів на південно-західному кордоні Московського царства. Це було повноцінне місто з розвинутою інфраструктурою, ремісничими районами та сільськогосподарською округою. Путивль, разом із Новгород-Сіверським, був чи не єдиним містом у регіоні позначеним на середньовічних картах Європи XVI–XVII ст. Протягом кількох століть місто було прикордонним і його фортифікація має кілька періодів будівництва. Центром Путивльської фортеці є городище в урочищі Городок, де культурний шар містить матеріали доби раннього залізного віку, роменської культури, давньоруського часу та польсько-литовського та нового часу.